

GASPIRALI İSMAİL BEYİN GAZETECİ KİŞİLİĞİ

EJDER ÇELİK
TÜRK DİL KURUMU UZMANI

19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya İmparatorluğu dâhilinde Türkçe yayınlara ihtiyaç olmuş ve bunun için ilk girişim *İzvestiya* (Kazan Haberleri) adlı bir gazete çıkarmak için yapılmıştır. Fakat, resmî makamlar buna izin vermemişlerdir. Bundan sonraki *Bahrül-Ahbar*, *Yıldız* ve *Tang Yıldızı* adıyla gazete çıkarma teşebbüsleri de başarısızlığa uğramıştır. Fakat, 1875 yılında Azerbaycanlı Hasan Zerdabî'nin kısa ömürlü *Ekinci* gazetesiyle birlikte ilk Türk gazete örnekleri verilmeye başlanmıştır. Bunu takiben 1879'da Tiflis'te Ünsi-zade tarafından yayımlanan *Ziya-i Kafkasî* adlı gazete ile *Keşkül* adlı dergi o dönemin Türkçe süreli yayınlarıdır.

Gaspıralı İsmail Beyin gazetecilikle ilk tanışması 1874-1875 yıllarında İstanbul'da iken olmuştur. 1875'te Kırım'a dönmüş üç yıl herhangi bir işe girmemiştir. 1878-1882 yılları arasında, Han şehri olarak bilinen Bahçesaray'ın belediye başkanlığını yapmıştır. Bu dönemde İsmail Bey düşüncelerini yazıya dökmeye karar vermiştir.¹ 1881 yılında *Tavrida* gazetesinde yazdığı seri makalelerle yazın hayatına başlayan Gaspıralı İsmail Bey, kendi gazetesini çıkarmak için 1879'dan itibaren Çar hükûmetine birçok defa müracaatta bulunmuş fakat ret cevabı almıştır. Üç yıl boyunca değişik vali ve bakanlara giderek bu ricasını tekrarlamıştır. İlk önceleri Ruslar onun ancak birkaç mahallî mecmuayı çıkarmasına izin vermişlerdir. Bu mecmuaların başında 8 Mayıs 1881'de Akmesit'te oldukça kötü taş basma ile yayımladığı *Tonguç* gelmektedir. Onu takiben *Kamer*, *Ay*, *Yıldız*, *Güneş*, *Hakikat* ve *Latail*'in de aralarında yer aldığı her biri iki sayfadan ibaret on iki adet broşür yayımlamıştır. Bu broşürler genel konularla birlikte dil konularını ihtiva etmiştir. Daha sonra İsmail Bey, 5 Ağustos 1882'de çıkardığı *Mirat-i Cedid* ve diğer küçük mecmualar gelmektedir. Ne var ki bu tür

-
1. Sevgi Kafalı, *İsmail Bey Gaspıralı'nın Fikir Dünyası ve Batı Türklüğü*, Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Merkezi Yayını, Yıl XXIX, S. 337-338, Ankara, 1991, s.297.
 2. Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 77, seri: I, S. A.12, Ankara, 1987. s.24

yayınlar İsmail Beyi tatmin etmemiştir.² Petersburg'a giderek 1883'te, Türkçe kısmı aynen Rusçaya'da tercüme edilmek şartıyla Tercüman isimli gazeteyi çıkarmak için Çarlık Rusya yönetiminden izin alabilmiştir. Kazana, Nijninovgorod'a giderek topladığı üç yüz ruble abone parasına eşi Zühre Hanımın kıymetli eşyasını ve annesinden kalan kıymetli elbiselerini satarak edindiği parayı da ilâve ederek eski bir makine ve biraz da hurufat alarak işe başlamıştır.³ Gazete Türkçe ve Rusça (Tercüman/Perevotçik) olmak üzere iki kısımdan oluşacaktır. *Tercüman* gazetesi nihayet 10 Nisan 1883'ten itibaren yayın hayatına başlamıştır. İlk sayısı üç yüz yirmi tane satılan gazete iki sene içinde bini, 9-10 sene sonra on beş bini aşan baskı sayısına ulaşmış, giderek artan okunma oranlarıyla 1917 yılına kadar yayımlanmıştır.⁴ Bu tarihler Kırım'ın Osmanlı Devleti topraklarından koparıldığı günlerdir. İlk dönemde Gaspıralı, Çarlık döneminin tarihî görüşüne sadık kalmadığı takdirde bu gazeteyi yayımlayamayacağını bildiği için Kırım'ın Rusya tarafından işgalini "katılma" şeklinde yorumlayarak ifade etmek zorunda kalmıştı. Bu uzlaştırıcı tutum gazetenin uzun ömürlü olmasına hizmet etmiştir. Böylece *Tercüman* Rusya'da yayımlanan Türk gazeteleri arasında 35 yıllık yayın hayatıyla en uzun ömürlü olmayı başarmıştır.

Tercüman özellikle ilk dönemlerinde Rusça çevirisiyle küçük formada 4 sayfadan ibaret olarak çıkarılmıştır. 1905 senesine kadar bütün Rusya Türklerinin yegâne gazetesi olan *Tercüman*, Kırım'dan başlayarak, Kafkasya, Kazan, Sibirya, Türkistan, hatta Çin Türkistan'ında ve Çinde bile okunmuş, İran'da, Mısır'da, Abülhamid'in müsadeseyle, bir süre için Türkiye'de de satılmıştır.⁵

Tercüman'da Türk dünyasının en tanınmış aydınlarının yazıları yayımlanmıştır. Bunlar Türkiye'de Yusuf Akçura, Fuad Köprülü, Ziya Gökalp, Ahmet Muhtar Paşa ve Rusya'da Remiev Kardeşler, Ahmed Hamdi Miksudî, Rizaeddin Fahreddin, Feridun Bey Köçerli, Ali Ekber Refibeyli, Neriman Nerimanov, İbrahim Fehmi gibi aydınlardır.

3. Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, Matbaacılık Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1934, s.60.

4. A. Deliorman'ın *İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi*, *Türk Kültürü* VI, S. 69, (Temmuz 1968), s.55-655. de Tercüman gazetesinin Milli Kütüphane'de 1957 SB 143 numarada kayıtlı olmak üzere 1895 yılına ait 19-51., 1896 yılına ait 24, 1909 yılına ait 28. sayıların bulunduğunu, İstanbul Belediye Kütüphanesinde ise 39 numarada kayıtlı olarak 1895 ile 1909 yılları arasındaki nüshalar aralarında noksanlar bulunmak üzere ve Hakkı Tarık Us kütüphanesinde 1893 - 1924 yıllarına ait bazı sayıların olduğunu bildirmektedir.

5. age. s.62.

Gaspıralı, gazetesinde, Orta Çağ'da büyük şahsiyetler yetiştirmiş Türkistan gibi büyük bir ülkenin son asırlarda cehalet ve hurafeler kışkacında uçuruma yuvarlanması, buralarda güçlü olan feodal ve emperyalistlerin zulümleri, ülkede yeni yeni başlayan uyanış hareketi, yeni eğitim ve edebiyat uğrunda yürütülen mücadele ve Müslüman kadınların haklarını koruma konularında etkili makaleler yazmıştır. Gaspıralı, zaten Türkistan'da defalarca bulunmuş ve burada edindiği izlenimleri *Buhara ve Bahçesaray, Bahçesaray'dan Taşkent'e* (1893), *Türkistan'ın Yeni Tarihi* (1905), *Buhara'da Neler Gördüm* (1908), Türkistan'dan Mektup gibi makalelerinde okuyucularına aktarmıştır.

Türkistan'daki Usûl-i Cedîd okulları onun etkisi ile kurulmuştur. Mahmud Hoca Behbudî, Tevellâ, Abdulla Evlanî, Sadreddin Aynî, Hamza ve diğerleri, Tercüman gazetesinin Türkistan'daki ilk okuyucuları ve takipçileri olmuşlardır. *Türkistan Vilayetinin Gazeti, Sadâ-yı Türkistan, Sadâ-yı Fergana* gazeteleri ve *Ayna* dergisinde, *Tercüman*'dan alıntı yapılan haber ve makaleler düzenli olarak basılmıştır.⁶

İlk sayılarından itibaren gazetenin Ruslara Müslümanların ihtiyaçlarını da duyurmayı amaçladığı görülmüştür. Bu amacın gerçekleştirilmesinde çarlık yönetimi ile herhangi bir çatışmaya girmeyeceği ve resmî politika ile uyum göstereceği de gazetede yazılardan anlaşılmaktadır. Fakat gazetede yayımlanan eleştiriler “hakaret ve dedikodular” olarak yorumlanmış ve Gaspıralı'nın Ruslara kültürel yönden yaklaşma teklifleri şüphe ile karşılanmıştır. Yazılarında, Türklerin, bir taraftan modern eğitim usullerini benimserken, diğer taraftan da medreselerin eski usul tedrisatında ıslahat yapmak mecburiyetinde olduğunu anlatan Gaspıralı İsmail Bey, kurtuluşun ancak böyle mümkün olabileceğini söylemiştir. Bu ise, mutaassıp çevrelerin büyük tepkisine sebep olmuştur. Nitekim, bu mutaassıp insanlardan birkaç tanesi kendisini öldürmeye dahi teşebbüs etmişlerdi. Bunlardan biri de Kazan ulemasından Gilman Kerim Beydir. Fakat Gaspıralı İsmail Beyin ihtiyatlı ve akıllı sözleriyle ikna olan Gilman Bey, tamamıyla Gaspıralı taraftarı olmuştur.⁷ Gaspıralı'nın gerçek amacı zannedilenin aksidir. O büyük bir fikrî hareketin zeminini dikkat çekmeden hazırlamak durumundadır.⁸ Gaspı-

6. Safer Nagayev, “Dilde, Fikirde ve İşte Birlik”, *Kardeş Edebiyatlar Dergisi*, Aktaran: Bayram Orak, Ocak-Mart, 1994, S. 26, s. 8-14.

7. Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Beyden Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993 s.25

ralı, bu uzlaşmanın Rusya Müslümanlarına millî ve ticarî sahada da yararı dokunacağına inanmıştır. Bu görüşünü: “Şark ile iyi münasebetlerden, şarkın Rusya’ya olan inancından, biz de çok şeyler elde edebiliriz. Coğrafi konumu dolaşısıyla Rusya ve şark arasında çok geniş bir ticaret gelişmesi gerekir.” cümleleri ile ifade etmiştir.⁹ Tercüman Türk dünyasında ve batıdaki başarılarını: uygun, sağlam bir millî programı savunmasıyla sağlayabilmiştir. İsmail Beyin amacı Türklüğün geleceğinde millî ve medenî bir akım yaratmaktır. O Millî hayatımıza dair incelemelerinde kabileciliğin üstünde Türklük ve Türk birliği olduğunu anlatmaya çalışmış Rusya Türklerinin, Kırgız, Çuvaş, Sart, Özbek, Tatar... gibi kabilelere ayrılmakla değil, Türklüklerini anlayarak birleşmeleriyle kuvvetli, millî ve medenî bir varlık olabileceklerini her fırsatta anlatmaya ve savunmaya çalışmıştır. Gazetenin bu başarısında hedef ve ciddiyetinden başka İsmail Beyin kendine has açık, kısa üslûbunun ve sade dilinin de büyük etkisi olmuştur.¹⁰

İlk yıllarda Gazetenin Türkçe bölümü olan Tercüman ile Rusça bölümü olan “Tercüman/Perevotçık” birbirlerinin tercümeleri olarak yayımlanmıştır. 1905 yılının sonuna doğru, yani I. Rus ihtilâlini takip eden yıllarda Gaspıralı gazetenin Rusça bölümünü yayımlamaktan vazgeçmiştir. Tercüman/Perevotçık 1904’e kadar haftada iki, 1906’dan sonra haftada üç, 1912’den sonra ise günlük olarak yayımlanmıştır. 1905 yılından sonra gazetenin ismi Tercüman-ı Ahvâl-i Zamân şeklinde değiştirilmiştir.

Gaspıralı İsmail Bey gazetesinde Müslümanların ihtiyaçlarını dile getirmek yanında onların kendileri için yeni bir yayın türü olan gazete fikrine şüpheyle bakışını da gidermeye, gazete fikrini yaymaya ve gazetesini tanıtmaya çalışmıştır.¹¹ Tercüman gazetesinde bütün Türk ve İslâm dünyasındaki olayların özünü yakalamaya çalışmış, medeniyet yolunda atılan eğitim, sanat, bilim, siyaset yönündeki adımları önemle kaydetmiştir. İsmail Bey Tercüman’la tüm Türk dünyasına ulaşmaya çalışmıştır. Büyük ilgi uyandıran Tercüman’ın ilk yıl ancak 300 abonesi varken, her yıl bu miktar artmaya devam etmiş ve yayın sahası genişlemiştir.

8. Nadir Devlet, “İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)”, *Türk Büyüklüğü Dizisi. Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1988, s.31.

9. age., s.31.

10. Seydahmet, age. s.64.

11. Nadir Devlet, age., s.30.

Tercüman'da, okuyucularının düzeylerini yükseltmek için dünyadaki medenî ve ilmî akımlardan bahsedildiği gibi, ayrıca *Darürrahat Müslümanları*, *Kadınlar Ülkesi*, *Arslan Kız*, *Gündoğdu* gibi romanlar ve *Tercüman*'a ilâve olarak tarihî, ilmî, edebî küçük risaleler de neşredilmiştir.¹² *Tercüman*'ın 1900 tarihli nüshasındaki ilândan bu gibi risalelerin yayımına devam edildiği hakkında bilgi edinebiliriz: “*Bundan böyle işbu ay cümleye ‘Türkistan uleması’ nam risale hediye ediliyor. 1901 senesi ise müşterilerimize ‘Nasihatı Tıbbiye’, ‘Resimli Bedenî İnsan’, ‘Yunan Hükeması’, ‘Usulü Edep’, ‘Memaliki İran, Resimli’, ‘Meşhur Payitahtlar Resimli’, ‘Tashihi Akaidi İslâmiye’ ve ‘Zoraki Tabip’ nam risaleler yollanacaktır.*” 1900 yılında basılan *Tercüman* yayını kataloğunda 8 okul kitabı ve kırk adet fen ve edebiyat üzerine kitabın kaydı vardır. Bunlar arasında *Hayriye-i Nabi* şiir mecmuası ve Ali Şir Nevaî'nin *Muhâkemetü'l-Lügatayn*'i de bulunmaktadır. *Tercüman* 1906'dan sonra kadınlar için *Âlemi Nisvan*, talebe ve muallimler için *Mektebi Sübyan*, mizahi *Kah Kah Kah* ve özellikle siyasî önemi olan makalelerle yayımlanan *Millet* mecmuaları çıkarılmıştır.

Tercüman matbaasında İsmail Beyin eserlerinden başka Kırım gençlerinden Seyitaptullah Özenbaşı Efendinin *Olacağa Çare Olmaz* piyesiyle, Osman Akçokraklı'nın *Hikâyeti Ninkecan Hanım Türbesi* eseri ve Hasan Sabri Ayvazof'un *Neden Bu Hâle Kaldık* kitapları da vardır.

Tercüman'ın 1906 yılı nüshalarında son iki yarım sayfada *Kamus-ı İlmiye ve Fenniye* adlı bir ilim sözlüğü yayımlanmıştır. Gaspıralı süphesiz bu yolla Türkleri aydınlatmayı onlarda fenne karşı ilgi uyandırmaya çalışmıştır. Dört sayfalık gazetenin bir sayfasının buna ayrılmış olması gazetenin ilme verdiği önemin bir göstergesidir. Bunun dışında gazetenin her sayısında *Ahval-i Devlet-Hareket-i Millet*, *Ahbar-ı Dahiliye*, *Bizim Gazetelerden* (yani Rusya'daki Türk basınından) gibi bölümlerin dışında değişik Türk boylarından ve onların yaşadıkları şehirlerdeki sosyal, kültürel ve siyasî faaliyetlerden bahsedilmektedir. 1906 yılının 2 ile 42 numaralı nüshalarında Gaspıralı'nın kendi hayatından esinlenerek kaleme aldığı *Gündoğdu* (Millî Roman) adlı romanı da yazı dizisi olarak yayımlanmıştır. Bunun dışında *Yüz sene sonra yahud 2000 sene-i milâdiye* adlı yazı serisi de vardır. Gazetenin 1906 yılı nüshalarında *El-Cezire Konferansı*, *Türkiye ve Rusya*, *Mektep ve Tedris Meselesi*, *Kazan Talebeleri*, *Bulgarya Müslüman Gazeteleri* ve

12. Seydahmet, age. s.71

Devlet Dumasına Müslümanlardan mebus sokulması için *Millet Meclisine Bizden Bir Adam* gibi Türkleri ilgilendiren ve Rusya Türklerinin hürriyeti gibi konulara dikkat çekmeye çalışan önemli haberlere yer verilmiştir.

Bu arada görünüşü yönünden ılımlı muhafazakâr-reformcu ve Müslüman birliği taraftarı olan Tercüman gazetesini yeteri kadar keskin bulmayan “Genç Tatarlar” diye adlandırılan yeni aydınlar sınıfının yayımlamaya başladığı ve başyazarlığıyla, sorumlu müdürlüğünü Abdürreşid Mehdi’nin yaptığı *Vatan Hadimi* gazetesinin zamanla *Tercüman*’ın rakibi olmasıyla birlikte Gaspıralı da *Tercüman*’dan daha milliyetçi ve daha fazla sosyal konulara eğilen, Rusya’ya daha açık tavır koyan haftalık *Millet* gazetesini çıkarmaya başlamıştır.¹³

Tercüman kadın hakları konusuna da eğilmiştir. Meselâ, bir sayısında (1883, sayı 10) İstanbul’da şeyhülislâmın Müslüman kadınlarının örtünmeleri gerektiği açıklamasını, şeriatın bu katı kurallarıyla “dirileri kefenlemek” olarak yorumlamış ve çok sert eleştirmiştir. *Tercüman*’da dünyevî eğitim görmüş kadınları da övmüştür.¹⁴ Nitekim Gaspıralı’nın inisiyatifi ile büyük kızı Şefika Hanımın yönetiminde 1906-1910 yılları arasında yayımlanmaya başlayan *Âlem-i Nisvan* (Kadınlar Dünyası) isimli Rusya Türkleri tarafından çıkarılan ilk kadın gazetesi Rusya Türkleri arasında bugün bile tartışılan kadın hakları konusuna XX. yüzyılın başında Gaspıralı’nın verdiği önemi göstermektedir.¹⁵

Tercüman gazetesi dönemin Türk ve İslâm dünyası üzerinde etki uyandırabilecek doğrudan veya dolaylı siyasî ve ekonomik gelişmelere her zaman duyarlılığını sürdürmüş yerinde yorumlarıyla okuyucuları bilinçlendirmede etkili olmuştur. Örneğin Gaspıralı, gazetede yayımladığı *Darür-Rahat* (Rahatlar Ülkesi) hikâyesinde İngiliz emperyalizminin işgal siyasetini eleştirmiştir. Abbas Molla adlı bir seyyah imzasıyla 1887 yılında *Tercüman*’da yayımlanmaya başlayan bu hikâyede: “İngilizlerin Mısır’da bulunmaları için hiçbir türlü hukukî şart yok. Onların bu memlekette bulunmaları doğrudan doğruya işgaldir, bu olayı hiçbir şekilde desteklemek mümkün değildir” şeklinde yazmıştır. Yine *Tercüman*’ın sayfalarında istiklâl için mücadele eden Müslümanlardan yeri geldiğinde söz edilmesi hususu dikkat çekmektedir. Meselâ, Doğu Sudan’ın bağımsızlığı için

13. Nadir Devlet, age. s.50

14. age. s.33

15. age. s.46

mücadele eden Şeyh Muhammed Ahmed ve Cezayir'in bağımsızlığı için çarpışan Abdülkadir'den "şanlı dâhi şeyh" diye bahsedilmişti.¹⁶ Gaspıralı, milletler arası barışı öğütleyen bir tutum içinde idi. Fakat, Ermenilerin saldırgan tutumu karşısında rahatsızlığını dile getirmiş bu tür olayları protesto etmiştir: "*Anadolu'da fesat baş gösterdiği ile bir dereceye kadar ecnebi teşkilâtına ve bir dereceye kadar hayâlâta ve olmayacak şeylere aldanmış Ermeni 'milliyetçileri' milletin başına türlü belâ ve felâket göstereceklerini anlayıp, geçen sene Ermeni meselesinden hayli bahisler ve esefler etmiş idik...*", "*İhtilâlcı ve fesatçı furka erbabı kilise indinde lanetli ve kilise haricinde oldukları Patrikhane tarafından ilân edildiği bunların dost değil, düşman millet olduklarını Ermeni âlemine bildirmiyor; şöyle ki, sıra ahali bunlar hakkında şimdiden sonra doğru bir efkâr peyda edecektir...*"¹⁷ Gaspıralı'nın Ermeni konusunu sürekli takip ettiği anlaşılmaktadır. 6-12 Şubat 1905 tarihlerinde Baku'da Azerilerle Ermeniler arasında çıkan çatışmalar, kanlı olaylar dolayısıyla *Tercüman*'da İsmail imzası ile (sayı 14) Türkçesi iki sayfa, Rusçası ise daha kısa olan çok uzun bir makale yerleştirilmişti. Gaspıralı; "*Bu olaylara provokatörler sebep olmuştur*" diyerek bu tür çatışmalara son verilmesini talep etmektedir.

İsmail Bey, gerek *Tercüman* gazetesi ve gerekse *Tercüman* yayınlarıyla bütün Türklere millî birlik bilincini aşılamaya, millî duygularını kuvvetlendirmeye, millî kültürlerini geliştirmeye ve bu suretle Türklüğü çağdaş ve gelişmiş bir millet durumuna getirmeye çalışmıştır. Bunun için *Tercüman*, hem bütün Türk dünyasıyla ilgili olarak her taraftan haber vermiş ve Türk diyarlarında anlaşılacak bir dilde çıkarılmıştır.

Gaspıralı İsmail Beyin gazetecilik faaliyetleri 11 Eylül 1914 tarihine kadar bu şekilde devam etmiş ve 63 yaşında vefat etmiştir. 12 Eylül 1914 günü Zincirli Medrese kabristanına defnedilmiştir. Vasiyeti icabı *Tercüman* yaşatılacaktır. Oğlu Rifat Bey, aile adına babalarına vekâletleri yazacaktır. Ancak bu durum 10 Şubat 1918'e kadar devam etmiş ve bu tarihte gazete yeni hükümet tarafından kapatılmıştır. 1919 yılında matbaa, General Denikin tarafından müsadere edilecektir.¹⁸

16. *Tercüman*, 1889, S. 46

17. Nadir Devlet, age. s.35

18. Mustafa Kafalı, *İsmail Gaspıralı'nın Yayıncılığı ve Gazeteciliği, Türk Kültürü*, Yıl XXIX, S.337-338, s.303

Gaspıralı İsmail Bey fikir hayatıyla gazetecilik hayatını bir bütün içerisinde yaşamıştır. Gazeteciliği, fikirlerini geniş kitlelere yayma ve birbirinden uzak düşmüş Türk topluluklarını ortak bir düşüncede birleştirme çabasında önemli bir araç olarak değerlendirmiştir. Gaspıralı'nın gazetecilik hayatında temel amacı: Avrupaî anlamda okullarda eğitim yapılması, Türkler için ortak bir yazı meydana getirilmesi, kadının esaretten kurtulması, Rusya Türklerinin iktisadî hayata katılmaları, dinî idarelerin düzeltilmesi, yardımlaşma derneklerinin kurulması gibi konularda yenileşmeye dayalı birliği sağlamak olmuştur. Türk dünyası için bugün de aynı önemde geçerli olan çok temel konularda büyük bir sezgi ve akıl gücüyle hareket etmiş, büyük bir idealin ve çağdaş gereklerin mücadelesini vermiştir. Böylece devlet adamı, lider, aydın, gazeteci, kültür adamı, bilge vasıflarıyla geniş çapta örnek alınabilecek bir kişilik sergilemiştir.